

УДК 159.92

Н. В. Цумарєва

викладач кафедри практичної психології
Кіровоградського інституту регіонального управління та економіки
м. Кіровограда

ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ПРИЙОМНИХ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ, ВИЯВЛЕНІ ЗА ДОПОМОГОЮ ПРОЕКТИВНОЇ МЕТОДИКИ «НЕІСНУЮЧА ТВАРИНА»

Більшість дослідників поділяють точку зору про те, що саме сім'я відіграє ключову роль у становленні особистості. Відповідно, якщо дитина живе поза сім'єю в інтернатному закладі, або її взяли на виховання прийомні батьки, це не може не вплинути на особливості її особистості в цілому та емоційну сферу зокрема. У даній статті аналізуються відмінності психологічного профілю трьох груп дітей молодшого шкільного віку — сиріт, прийомних та дітей зі звичайних сімей. Оскільки в даному віці ще не сформована повною мірою рефлексія і, відповідно, вербальні методики мають ряд обмежень, ми використовували проективну малюнкову методику «Неіснуюча тварина».

Ключові слова: сироти, прийомні діти, особистісні особливості, віковий розвиток, емоційний стан.

Як відомо, метод дослідження особистості за допомогою проективного тесту «Неіснуюча тварина» [3] побудований на теорії психомоторного зв'язку. Для вивчення стану психіки дитини використовуються дослідження моторики, зокрема, моторики домінантної правої руки, яка малює, зафіксованої у вигляді графічного сліду руху. Так на думку А. А. Брудного, в малюнку, як правило, відображається зайва напруга в м'язах рук, «законсервована» там через стримуваний порив відреагувати на агресію або гнів [2]. А простір аркуша Є. І. Ігнат'євим [6] асоціюється з емоційними переживаннями досліджуваних і з їх відчуттям тимчасової перспективи «минуле-сьогодення-майбутнє».

Наше психодіагностичне дослідження проводилося на базі Кіровоградського дитячого будинку «Барвінок», Кіровоградського міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей, та молоді та загальноосвітніх навчальних закладів I-III ступенів м. Кіровограда. Всього в дослідженні прийняло участь 150 дітей віком від 6 до 10 років, яких ми розділили на три діагностичні групи: діти-сироти, які виховуються у дитячому будинку, прийомні діти, яких взяли у сім'ї на виховання та діти зі звичайних сімей (контрольна група). Проаналізувавши ступінь вираженості в процентах кожної графічної особливості в трьох групах, ми отримали наступні закономірності.

Діти-сироти орієнтовані в минуле. Можливо, це пов'язано з їх травматичним досвідом і песимізмом стосовно майбутнього. Прийомні діти орієн-

товані в майбутнє, ймовірно, обмірковуючи його, майбутні стратегії своєї поведінки та адаптації в нових умовах. У контрольній групі найбільшою мірою спостерігається орієнтація в теперішнє, що відповідає віковим особливостям і є проміжним положенням між тенденціями сиріт та прийомних дітей. Дані закономірності можуть служити свідченням того, що відхилення орієнтації в тимчасовій перспективі дітей від вікових нормативів відбуваються під впливом особливих соціальних умов, в першу чергу, умов сімейного виховання.

З іншого боку, аналіз малюнків показує, що у сиріт переважає позиція бездіяльності, ймовірно, викликана їх безпорадністю і неможливістю змінити своє життя на краще. У них відсутній зв'язок між думкою та представленням, плануванням і його здійсненням, тобто вони не є активними суб'єктами свого життя. Для них характерні депресивність, невпевненість і пасивність. Все це свідчить про неблагополучний емоційний стан цих дітей.

Емоційний стан прийомних, навпаки, характеризується позитивним забарвленням, оптимізмом і дієвістю. Робити висновки про психологічний стан цих дітей складно, оскільки до цієї групи увійшли діти з різним терміном усиновлення (від 6 до 10 років). Якби мова йшла про щойно прийнятих у родину, отримані закономірності можна було б інтерпретувати навіть як ейфорію і нереалістично завищений емоційний фон. В даному ж випадку, ми можемо тільки констатувати, що причини виявлених закономірностей можуть дуже сильно відрізнятись в залежності від індивідуальної ситуації кожної дитини цієї групи. Для нас важливо, що в порівнянні з двома іншими групами, дані діти відрізняються підвищеним емоційним фоном, оптимізмом і орієнтацією в майбутнє. Мабуть, радіти життю більше схильні ті, хто, на відміну від контрольної групи, знають, що таке життя без сім'ї.

Зауважимо, що виявлені закономірності чітко проглядаються за всіма ознаками діагностично чутливих особливостей малюнків. Виняток, на думку Є. Н. Колодич [7], становить тільки заповнення простору аркуша знизу від центрального зображення. Ця тенденція виявилася однаково вираженою — приблизно в половині випадків — у всіх трьох групах. Це може бути свідченням того, що дана особливість характерна для цієї вікової стадії розвитку дитячої малюнкової творчості і не чутлива до сімейної ситуації авторів малюнків.

Тенденція до розташування центральної фігури вертикально в центрі аркуша найбільш виражена у дітей контрольної групи (66 % малюнків), що свідчить про переважання адекватної самооцінки. У найменшій мірі центровані і вертикальні зображення виявлені у сиріт (14 % малюнків), що свідчить про характерні проблеми формування самооцінки. Як показав подальший аналіз малюнків, проблемність формування самооцінки сиріт пов'язана з її тенденцією до завищеності (на 73 % малюнків центральне зображення розташоване вгорі аркуша). Це свідчить про невдоволення своїм становищем в соціумі, відчуття недостатності визнання з боку оточуючих та тенденцію до самоствердження. Ми вважаємо, що в даному контексті

завищена самооцінка сиріт, з одного боку, носить компенсаторну функцію, а з іншого є джерелом їхнього розвитку.

Протилежна ситуація в групі прийомних дітей. Для них характерна тенденція до заниженої самооцінки (59 % малюнків — внизу аркуша). Це свідчить про їхню невпевненість в собі, пригніченість, нерішучість, незацікавленість у своєму становищі в соціумі, у визнанні, відсутність тенденції до самоствердження. Ми вважаємо, що дана ситуація не катастрофічна, хоча й насторожує. Вона є свідченням перехідного періоду в житті прийомних дітей. Зміна соціального статусу природно спричинила за собою перегляд всіх життєвих позицій та адаптацію до нових умов життя дітей. Такі діти не впевнені в тому, що їх люблять прийомні батьки, і, будучи зацікавленими в наявності сім'ї, докладають багато зусиль і старань для того, щоб «заслужити» їхню любов.

У контрольній групі, як було сказано вище — більшість малюнків центровані в середині аркуша і розташовані вертикально, що свідчить про адекватну самооцінку авторів. Невелика (і майже, рівна) кількість малюнків розташована внизу і вгорі листа, що свідчить, відповідно, про занижену і завищену самооцінку. Даний розподіл відповідає нормативам даного віку і пояснюється відмінностями індивідуальних особливостей та умов життя дітей.

Аналіз центральної смислової частини фігури показав суттєві відмінності в психологічному профілі дітей. А саме, виявилось, що для контрольної групи характерний егоцентризм, в той час, як для сиріт та прийомних він — дуже рідкісне явище. Егоцентризм контрольної групи може бути наслідком вікових особливостей або традицій виховання, які, на жаль, мають місце в нашому суспільстві. Дві інші тенденції — до діяльності і роздумів в контрольній групі виражені мінімально і майже в рівній мірі (21 % і 18 % відповідно).

У сиріт та прийомних, як і за попереднім параметром, знову виявилася протилежна тенденція — сироти більше схильні до рефлексії, в той час, як прийомні — до активної діяльності. Здається, що це зрозуміло — прийомні мають «захисну базу» у вигляді сім'ї і для них важливо діяти, щоб самореалізуватися і в тому числі, виправдати очікування їх прийомних батьків. Сироти ж мають менше можливостей самореалізації і, очевидно, менше відчуття захищеності, яка надихає на творчість. «Все що їм залишається — роздумувати, що можна зробити в їх ситуації і при цьому у них багато побоювань і нерішучості» — зазначає М. І. Буянов [4].

Для проаналізованих малюнків всіх трьох груп виявилися дуже характерні деталі, розташовані на голові і відповідні органам відчуттів, що свідчить про зацікавленість досліджуваних в інформації, значимість для них думки оточуючих про себе. Без сумніву, це наслідок вікової особливості. С. А. Белобрикіна [1] зазначала, що дитинство — період формування самооцінки і активного збору інформації про себе, в першу чергу від значущих дорослих. Показово, що трохи менше дана тенденція виражена в контрольній групі (73 % проти 89 % у сиріт), для якої характерна адекватна самооцінка і, відповідно, більша незалежність від думок оточуючих.

Велика мовна активність (балакучість) так само, виявилася найбільш характерною (66 %) для контрольної групи. Мабуть, будучи віковою особливістю, саме діти в сім'ях можуть її собі дозволити. Схоже, що сироти (52 %) і, особливо, прийомні (49 %), більш стримані у своїх мовних проявах.

Прояви чуттєвості виявилися не характерними для наших досліджуваних, що співвідноситься з віковими особливостями. Хоча, при загальному незначному прояві даної тенденції в усіх групах, її показник трохи вищий у сиріт (13 %), що може пояснюватися не завжди благополучною ситуацією сексуальної освіти та розвитку у дітей, що ростуть в соціальних установах.

Легкість виникнення побоювань, страхів і недовіри дуже характерні для сиріт (55 %) і досить характерні для прийомних дітей (45 %). Це, як і вище встановлене, свідчить про неблагополуччя дітей, позбавлених батьківського піклування. Сироти чимось схожі на цуценят, що нащетинилися, відчуваючи свою незахищеність і захищаються в силу своїх обмежених можливостей гіпертрофовано, не дуже продуктивно, а іноді навіть ніяково. Вони насторожені і напружені, їх емоційна сфера лабільна і негативно забарвлена.

Ті ж закономірності підтверджує велика кількість зображень агресивних зубів на малюнках сиріт, що свідчить про їх вербальну агресивність, в більшості випадків — захисну (огризаються, задираються, грублять у відповідь на осуд). Цікаво, що на другому місці за ступенем вираженості виявилися не прийомні діти, як можна було б скороспішно припускати, а діти із благополучних сімей. Схоже, що для прийомних характерні конформність, стримування своїх емоційних проявів і всебічне прагнення догодити новим батькам і тим самим, затриматися в сім'ї, а не повернутися до притулку.

Підтверджує цей висновок також велика кількість малюнків із закресленим ротом округлої форми (40 %) прийомних, що трактується фахівцями як прояв боязкості і тривожності. Досить виражена дана тенденція і у сиріт (34 %). Взагалі, найбільш інформативним елементом на малюнках досліджуваних виявився саме рот. Особливо багато інформації приніс аналіз цього графічного елемента в малюнках сиріт. При першому побіжному огляді, відразу впадає в очі зображення рота або його аналогій. Як правило, це — центральний, найбільш яскравий, підкреслений, акцентований елемент малюнка. Часто він декілька разів обведений, завуальований, або закреслений. На багатьох малюнках він зображений непропорційних розмірів і виконаний лінією, що «рветься» або «скочить» під натиском олівця на папір.

Аналіз особливостей зображень очей на малюнках досліджуваних показав дещо несподівані результати. Справа в тому, що очі, в яких різко промальовані райдужки, традиційно трактуються як прояв страху. З цієї точки зору, найбільш схильними до цього емоційного переживання виявилися діти контрольної групи (76 %). З нашої точки зору, така ситуація виникла у зв'язку з тим, що дуже важко диференціювати «різко промальо-

вані райдужки» від просто ретельно промальованої форми ока. Можна припустити, що оскільки ми ретельно розглядали й аналізували малюнки, насправді, роботи дітей контрольної групи відрізняються більш досконалим освоєнням синтетичної техніки малювання, на думку В. С. Мухіної [10], характерної для даного віку. І, як наслідок, вони роблять явний смисловий акцент на очі зображуваної фігури, що може трактуватися, як спроба одухотворити зображення, надати йому смислового навантаження. Хоча, з іншого боку, це акцентування, формально виглядає як різко промальовані райдужки. З нашої точки зору, дана невизначеність трактувань — це відомий недолік всіх проєктивних методів психодіагностики.

Може бути ще одним аргументом на користь вищесказаного, а може бути, просто на підтвердження тези про неоднозначність життєвих явищ, наступна виявлена нами закономірність. А саме, істероїдно-демонстративні манери поведінки, судячи з малюнків, виявилися найбільш притаманними дітям контрольної групи (47 %). Є підстави припускати, що для них так само характерна зацікавленість в захопленні оточуючих їх зовнішньою красою і манерою одягатися і надання цьому великого значення. Найменш характерним дане явище виявилось для дітей-сиріт (11 %).

Цікаво, що наступний параметр — висока оцінка раціональності (можливо, й ерудиції) в собі та оточуючих — виявився вираженим в дуже близькому співвідношенні з попереднім параметром. Можливо, це підтверджує наше припущення про те, що для дітей контрольної групи чітко промальовування очей, вій, акцент на зображенні голови і очей — це не свідчення неблагополучних емоційних переживань, а інтерес до душі та інтелекту. Однак, дане питання потребує більш ретельного подальшого вивчення.

Цікаві відомості надали для нас зображення додаткових деталей на голові неіснуючих тварин. Вони свідчать про те, що для сиріт та прийомних, на відміну від дітей контрольної групи, характерні агресивно-захисні тенденції. Причому, для сиріт — агресивні, а для прийомних — захисні. Про це говорить як кількісна тенденція зображення додаткових деталей на голові, так і їх характер. Так, у дітей контрольної групи таких зображень небагато і носять вони декоративний, нейтральний, з точки зору агресії, характер.

Зображення пір'я, що свідчить про наявність тенденції до самоприкрашання, самовиправдання і демонстративності, практично зовсім не характерне для сиріт (всього 6 % малюнків) та підтверджується іншими аналогічними ознаками малюнків. Найбільшою мірою цей графічний елемент характерний для прийомних (38 %), які, ймовірно, прагнуть сподобатися.

Зображення гриви, вовни, зачіски на неіснуючій тварині виявилися елементами, що не дуже часто зустрічаються. І, хоча, на думку авторів методики всі ці елементи свідчать про одне й те ж (наявність чуттєвості, підкреслення своєї статі та орієнтування на свою сексуальну роль), ми звернули увагу на те, що для різних груп характерні різні ознаки. Так, у сиріт на малюнках частіше зустрічаються зачіски; у прийомних — грива; в контрольній групі — вовна. Однак, для трактування цієї закономірності потрібно проведення додаткових досліджень.

Цікаві явища виявилися при аналізі опорної частини фігури. При тому, що найбільш великі фігури малюють діти з контрольної групи (середній розмір — 13 см); відносний розмір постаменту найбільший у сиріт. У дітей із сімей, як раз, в процентному відношенні розмір опорної частини мінімальний відносно загального розміру фігури. Виходить, що саме сироти найбільшою мірою схильні до обдуманості, раціональності прийняття рішення, формування суджень, опори на істотні положення та значущу інформацію. Діти контрольної групи в цьому відношенні дещо інфантильні. Швидше за все, вони можуть собі це дозволити при наявності батьків, що опікуються ними, які за них виконують ці процедури. Сироти ж, для виживання й адаптації, змушені уважно, «по-дорослому» аналізувати інформацію, що надходить. Цікаве зіставлення розміру опори з розміром голови в малюнках всіх груп. У контрольній групі — акцент на зображенні голови і мінімум — на зображенні опори, а у сиріт — навпаки. Ця закономірність показує, як соціальна ситуація дітей впливає на розподіл їх уваги і вибудовування ієрархії значущих явищ. Більш того, з нашої точки зору надзвичайно важливим є те, що у сиріт при великому розмірі опори щодо розмірів всієї фігури, сама форма опори — нестійка (77 %), на відміну від контрольної групи. Це свідчить про поверховість їх суджень, легковажність у висновках і необґрунтованість суджень. Часто на малюнках сиріт відсутні зображення ніг, що свідчить про імпульсивність прийняття ними рішень. Це дещо суперечить тому, що встановлено вище. Однак, все ж, правдоподібно — сироти прагнуть до раціональності; приділяють увагу конкретності інформації, але при цьому імпульсивні і не завжди конструктивні у прийнятті рішень.

Характер з'єднання ніг з корпусом на малюнках свідчить про те, що найбільшою мірою (70 % зображень) контроль за своїми міркуваннями, висновками, рішеннями здійснюють прийомні; в меншій мірі — діти з контрольної групи (22 %). Конформність суджень та установок у прийнятті рішень, їх стандартність, банальність, судячи по малюнкам, найчастіше виявляють діти з контрольної групи (69 %). При чому, за цим параметром дана група істотно відрізняється від двох інших. Можна сказати, що для звичайних дітей конформність в цьому віці властива, а для сиріт та прийомних — ні.

Чи спонукають до творчості складнощі в сімейній ситуації? В деякій мірі це припущення підтверджує наступний параметр аналізу — різноманітність у формі і положенні елементів опорної частини. По цій характеристиці найбільшою мірою схильні до творчості сироти та прийомні діти, однак ступінь небанальності в контрольній групі вища, ніж можна було б очікувати, орієнтуючись на попередній параметр.

Зображення частин, що піднімаються над рівнем фігури свідчать про те, що «самопоширення» з неделікатним і нерозбірливим утиском оточуючих, як це не дивно, в рівній мірі характерне і для сиріт, і для дітей з родин. Хоча, для дітей з родин, в тій же мірі властиві допитливість, бажання брати участь у великій кількості справ оточуючих, а для сиріт — ні. Окремо по цьому параметру стоїть група прийомних. Для них майже не властиве

зображення щупалець та інших «захоплюючих» елементів, але характерні крила і механічні деталі по типу пропелера, які піднімаються над фігурою. Виходить, що для прийомних дітей не характерне «загарбництво», вони орієнтовані на гуманне освоєння навколишнього світу, допитливість та активність у справах оточуючих.

Деталі, що оздоблюють виступаючі елементи малюнка, частіше зустрічаються у прийомних дітей. Здебільшого, це трактується як демонстративність, схильність звертати на себе увагу оточуючих і навіть, манірність. Однак, в даному випадку, враховуючи, що оздоблювальні деталі розташовані саме на виступаючих частинах малюнка, ми можемо припустити, що прийомні діти прагнуть, щоб оточуючі звернули увагу саме на їх гуманізм в освоєнні навколишнього світу і на прагнення брати участь в справах оточуючих. У сиріт, як і раніше, прикрашаючих деталей — мінімальна кількість.

Зображення хвостів у неіснуючих тварин чітко диференційоване за групами. Таке враження, що по цьому параметру можна проводити експрес-діагностику сімейного стану дитини — для дітей з родин характерні хвости, що стирчать догори, що свідчить про позитивне та впевнене ставлення до себе. Для сиріт характерний напрям хвостів падаючим рухом вниз, що трактується як негативно забарвлене ставлення до себе — невдоволення собою, сумнів у власній правоті, жалкування про зроблене, сказане. Це узгоджується з заниженою самооцінкою сиріт, що ми встановили вище. На малюнках групи прийомних дітей зустрічається проміжне положення хвостів — вправо або вліво і набагато рідше — вгору або вниз. Це можна інтерпретувати, як самооцінку, яка ще не устоялася, або самооцінку, що розрізняється в різних ситуаціях або в різних питаннях.

Зображення контурів фігури у сиріт свідчать про наявність у них яскраво вираженої тенденції захищатися від оточуючих (95 %); з різноманітними, але завжди — з психологічної точки зору, неблагополучними «додатками»: агресивного захисту (78 %); тривожного захисту (74 %); захисту з побоюваннями і підозрою (82 %); захисту проти дорослих (91 %); захисту проти насмішок, відсутності авторитету у молодших, боязнь осуду (85 %). Це вкрай неблагополучна ситуація, яка свідчить про те, що у сиріт однією з головних турбот виступає захист. Схоже, що вони не довіряють нікому й не чекають від життя нічого хорошого, а вищою доблестю для себе вважають вміння протистояти труднощам навколишньої дійсності. Показово, що у незначній мірі у них виражена тенденція захищати свої думки, переконання і смаки, що якраз, може бути виправданою. Весь інший захист у них — «захист взагалі», від уявних ворогів і передбачуваних неприємностей. Все це повинно викликати в дорослих прагнення допомогти сиротам здобути відчуття захищеності та довіри.

Показово, що тенденція захищатися у прийомних майже така ж, як у дітей контрольної групи, незважаючи на те, що спочатку вони теж були сиротами. Це показує, як зміна соціальної ситуації здатна досить швидко кардинально змінити психологічні особливості дітей. Достатньо, щоб дитину взяли в сім'ю, щоб вона перестала захищатися. При чому, незважаючи

на те, що в другій групі — діти з різним терміном перебування у прийомній сім'ї, тенденції захищатися в групі немає, що дає підстави припускати, що прагнення захищатися зникає одразу, різко і кардинально після здобуття сім'ї. Звертає на себе увагу те, що у прийомних та дітей з контрольної групи, не виражені ніякі види захисту, окрім останнього — захист своїх думок, переконань, смаків, що може трактуватися як позитивна властивість особистості, а саме — асертивність.

Аналіз малюнків з точки зору загальної життєвої енергії показує, що у дітей всіх трьох груп достатній рівень життєвої енергії. Однак, показові деякі відмінності. Так, в контрольній групі, в цілому — нормальна енергія при мінімумі низької, у сиріт — теж нормальна, але, при мінімумі високої, а у прийомних — тенденція мати високу енергію. Таке враження, що факт їх прийому в сім'ю аналогічний здобуттю додаткової енергії, або вивільненню життєвої енергії, яка раніше була заблокована. У певному сенсі, вони перебувають в стані ейфорії, коли здається, що можна «гори звернути». Це підтверджує той факт, наскільки важливо для дитини мати сім'ю.

Аналіз ліній на малюнках дещо уточнює останні висновки. А саме, характер ліній підтверджує, що у всіх трьох групах досліджувані в цілому не астеничні. Тенденції до економії енергії не спостерігаються. Хоча, якщо з аналізу загальної енергії, трохи більш астеничними виходили сироти (19 % проти 4 %), то за цим параметром — прийомні діти (13 % проти 11 %). Враховуючи, що дана методика є проєктивною та її результати носять орієнтовний характер, дане незначне розходження нас не повинно бентежити. Важливіше, що по другому параметру ми отримуємо результат, що свідчить про те, що діти всіх трьох груп цілком енергійні. З нашої точки зору це важливий факт, який дає надію на краще.

За наступним параметром аналізу — тривожності — ми отримали цікаві результати. Тривожність, як така, найбільшою мірою проявилася у прийомних дітей (49 %), однак, як свідчить наступний параметр аналізу, майже вся вона — невисока. А ось у сиріт, при загальному невисокому відсотку тривожності (35 %), майже вся вона — різка (29 %). Приділяючи увагу тому, які елементи малюнка виконані різко продавленими лініями, видимими навіть на зворотному боці аркуша, можна досить впевнено зробити висновок, що дана різка тривожність у сиріт пов'язана із зовнішніми об'єктами. Схоже, що світ для них виглядає загрозливим, потенційно неблагодіючим, від якого вони постійно чекають якихось неприємностей. Причому, в якості значущих об'єктів, що викликають побоювання, вони сприймають дорослих. Діти з контрольної групи, на протипагу вищесказаному, особливої тривожності не проявили.

Аналіз наступного параметра, який представляє собою так званий, негативний симптомокомплекс, який трактується так само, як і піктограми, показав, що дані характеристики або взагалі відсутні в малюнку, або присутні в яскравій і значній мірі. Це роботи, що кардинально відрізняються від інших наявністю ознак негативного симптомокомплексу. При чому, такі ознаки рідко зустрічаються в незначній кількості. Якщо вони є, то їх, як правило, відразу багато. Все це свідчить про те, що се-

ред досліджуваних є діти, яких за результатами даної психодіагностичної процедури можна віднести до «групи ризику» і є крайня необхідність в їх подальшому більш ретельному дослідженні і повторній перевірці висунутого припущення. Ознаки негативного симптомокомплексу можуть служити свідченням тієї чи іншої психологічної, а, може бути, і психіатричної патології, або затримки психічного розвитку. Враховуючи важливість та делікатність цього питання в контексті етичних норм роботи психолога, дане припущення повинно бути ретельно і дбайливо перевірено. Однак, дана задача не входить в поле нашого дослідження. Для нас важливо, що таких робіт мало, і в кожній групі їх незначна кількість, яка не дає підстави говорити про те, що наявність негативного симптомокомплексу в малюнках більш характерна для тієї чи іншої категорії досліджуваних.

Звертаючи увагу на теми малюнків, ми констатуємо, що загрозливих зображень найбільше виявилось у сиріт (57 %). Це може трактуватися, як захисна реакція внаслідок їх відчуття вразливості. Підтверджує це припущення те, що у сиріт майже немає нейтральних зображень. Для них характерні зображення, які загрожують оточуючим, або зображення, яким загрожують. Найменше загрозливих зображень у прийомних дітей (22 %), що, швидше за все, носить тимчасовий характер і свідчить про те, що йде процес адаптації та в його рамках існує тенденція сподобатися і бути прийнятим оточуючими. Підтверджує це припущення те, що в даній групі найбільша частка зображень, яким загрожують (51 %). Тільки в контрольній групі показово благополучна картина — найбільше нейтральних зображень, а загрозливих і таких, яким загрожують, приблизно рівна, досить незначна, кількість. Якщо врахувати специфіку малюнкових методик, можна припустити, що загрозливі і такі, яким загрожують, теми малюнків у контрольній групі обумовлені ситуативно.

Уподібнення тварини людині, найбільшою мірою проявляється у малюнках прийомних дітей. З одного боку, формально дана ознака трактується, як інфантильність та емоційна незрілість. Проте можна припустити, що так діти цієї групи намагаються компенсувати недоотриману раніше турботу дорослих. Будучи до цього в умовах дефіциту піклування, і опинившись, нарешті, в сім'ї, вони явно жадібно користуються своїм статусом дітей, можливо, в чомусь зловживаючи цим і демонструючи більш інфантильні форми поведінки. Цікаво, що дана тенденція виявилася на другому місці за ступенем вираженості в контрольній групі (41 %), а не у сиріт (21 %). Іншими словами, інфантильність найменш характерна сиротам. Схоже, їм доводиться раніше дорослішати, коли діти в сім'ях можуть собі дозволити не поспішати з цим процесом.

Кутів найбільша кількість в малюнках сиріт (63 %), що поєднується з проаналізованою вище характеристикою «наявність гострих кутів у контурах фігури». Іншими словами, у сиріт багато гострих кутів не тільки в контурах, але й всередині зображення фігури. Хоча, всередині фігури все ж, менше, що свідчить про те, що агресія у цієї категорії дітей носить в першу чергу, захисну функцію. Найменша кількість кутів — у дітей контрольної групи (22 %). При чому всередині фігури практично такий

же відсоток кутів, скільки і в контурах. Це свідчить про те, що не можна говорити, ніби для дітей в сім'ях агресія відіграє виключно захисну роль.

Прямих символів високої агресії (кігтів, зубів, дзьобів) визначено багато, знову ж таки, у сиріт. І цим вони істотно відрізняються від двох інших досліджених груп. Показово, що ці елементи характерні для тих особливих малюнків, які мають ознаки негативного симптомокомплексу. І, як сказано вище, такі малюнки, що випадають з звичайного ряду, зустрічаються в усіх трьох групах, хоча в незначній кількості.

Звертає на себе увагу той факт, що в групі прийомних дітей рівень проявів високої агресивності зовсім низький (6 %), навіть менший, ніж у контрольній групі (11 %). Це, з нашої точки зору, підтверджує припущення про високу конформність прийомних дітей та їх прагнення відповідати соціальним очікуванням. Оскільки певна частка агресивності характерна для даного віку, ми припускаємо, що у прийомних дітей вона заблокована.

Цікаві результати отримані нами з аналізу акцентованих сексуальних ознак на малюнках. Їх виявилось найбільше в роботах сиріт (24 %), причому, там, де вони є, вони часто носять брутальний, відвертий, навіть гіпертрофований характер (наприклад, ознаки підкреслені або заштриховані). Не набагато менше їх в роботах прийомних дітей (18 %), але візуальне порівняння показує, що їх характер у останніх набагато менш відвертий. Майже завжди, в малюнках неіснуючих тварин прийомних дітей проглядається скоріше натяк на сексуальні ознаки. Часто навіть складно вирішити питання — чи можна такі графічні елементи віднести до цієї категорії, на відміну від робіт сиріт, де таких сумнівів майже ніколи не виникає. У контрольній групі проміжна ситуація — малюнків з сексуальними ознаками статистично менше, проте, там, де вони є, вони легко ідентифіковані. Такі закономірності можна трактувати, як гіперкомпенсаційні у сиріт, витіснені в несвідоме у прийомних, та відповідні віковим особливостям — в контрольній групі.

Нічим не заповнена фігура кола (що свідчить про потайливість, закритість свого внутрішнього світу, небажання давати відомості про себе оточуючим) не дуже часто зустрічається як елемент у всіх аналізованих малюнках, що характерно для даного віку. Однак, при цьому, він найчастіше зустрічається у сиріт (18 %), а найрідше — у прийомних дітей. Можна припустити, що прийомні діти надзвичайно відкриті оточуючим, шукають спілкування, глибокого контакту і вважають, що можуть собі це дозволити. Така поведінка може бути і реакцією на попередній, ймовірно, «закритий», як у всіх сиріт, період.

Умонтування механічних частин в тіло «тварини», що є шизоїдною ознакою, на щастя, у всіх розглянутих малюнках зустрічається вкрай рідко, при чому, майже завжди, важко та спірно діагностується, а там, де вона є, поєднується з іншими ознаками негативного симптомокомплексу. Все це ще раз підтверджує необхідність особливої уваги і додаткового дослідження психологічних особливостей авторів таких малюнків.

Творчі можливості, що проявлені за рахунок зображення неіснуючої тварини з елементів, а не цілих заготовок, виявилися досить характерни-

ми для всіх наших досліджуваних, а особливо, для сиріт (62 %). Є думка, що особливі, важкі життєві умови сприяють розвитку творчих можливостей, як спосіб виживання. Сиротам, які позбавлені того, що діти в сім'ях мають апріорі, доводиться винаходити нетрадиційні шляхи, щоб знайти необхідний для нормального функціонування ресурс. Не випадково, є статистичні дані [10], що для тих, хто виріс в неблагополучних умовах найбільш вірогідна в подальшому, або явна соціальна успішність, або, навпаки, асоціальність. У той час, як для тих, що вирости в благополучних сім'ях така ймовірність — середня. Невисоку схильність до творчості проявили прийомні діти (33 %). Вони виявилися налаштованими на шаблонність і «правильність».

Своєрідні явища проявилися в малюнках при їх аналізі за наступним параметром. А саме, шаблони, що свідчать про банальність і відсутність творчого потенціалу, зворотні тим, що отримані за попереднім параметром. Однак, необхідно зазначити наступне. У контрольній групі проявляється те, що передбачено авторами методики — використання для основи зображення «готової» існуючої тварини, до якої додаються «готові» відомі деталі від інших тварин. У групі ж прийомних дітей ця тенденція порушена. У їх малюнках часто до зображення «готової» існуючої тварини додаються досить креативні, «не готові» деталі, при чому, в оригінальних, незвичних поєднаннях. Це ускладнює формальний аналіз малюнків і дозволяє припустити, що при всій поверхневій конформності і стандартності проявів у прийомних, в них є прихований потенціал і творчі можливості, які поки не вимагаються соціальними умовами.

Аналіз назв малюнків показав, що для сиріт найбільш характерні іронічно-гумористичні назви (44 %), досить характерні назви з повторюваними елементами (20 %) і на третьому місці за частотою зустрічаємості — подовжені назви (17 %). Відповідно, для них властиві іронічно-поблажливе ставлення до оточуючих; інфантильність і схильність до фантазування (частіше захисного порядку). Зауважимо, що іронія та гумор — не найгірший спосіб психологічного захисту. За дослідженнями А. А. Брудного [2], він корелює з інтелектом. Показово, що найменше в назвах у сиріт проявилось легковажне ставлення до оточуючих і невміння враховувати сигнал небезпеки.

Зовсім інша картина в групі прийомних дітей. У них не виявилось явної тенденції, як у сиріт. Для них майже в рівній мірі виявилися характерні в назвах раціональне поєднання смислових частин (36 %), демонстративність, спрямована на демонстрацію власного розуму, ерудиції (33 %) і схильність до фантазування (частіше захисного порядку) (29 %). Всі інші типи назв практично відсутні. Нам здалася цікавою така загальна характерна тенденція в цій групі. Ми припускаємо, що це реакція на особливу і загальну для них ситуацію переходу в прийомну родину, яка вимагала актуалізації одних і тих же проявів.

У контрольній групі, на відміну від попередніх, більш рівний розподіл назв за різними типами. І, хоча, більшою мірою проявилася демонстративність, спрямована на демонстрацію власного розуму, ерудиції, ступінь

переважання над іншими, досить незначна. Це швидше показник відображення всього розмаїття індивідуально-типологічних варіацій.

Таким чином, на основі результатів проведеного психодіагностичного дослідження за методикою «Неіснуюча тварина», нами виявлені наступні відмінності у психологічних особливостях емоційної сфери трьох досліджуваних груп.

Для дітей-сиріт виявилися характерними:

- орієнтація в минуле; бездіяльність; пасивність;
- рефлексивність; раціональність; обдуманість, у тому числі, при прийнятті рішень і формуванні суджень, опора на конкретну інформацію; при цьому — відсутність зв'язку між думкою та представленням, плануванням та його здійсненням;
- протирічливість; імпульсивність і нездатність завжди конструктивно використовувати сприйняту інформацію;
- проблеми формування самооцінки, тенденції до її завищеності; невпевненість в собі, негативне ставлення до себе, сумнів у власній правоті, жалкування за зробленим, сказаним; каєття;
- невдоволеність своїм становищем в соціумі, страждання від недостатності визнання з боку оточуючих, наявності їх претензій; тенденція до самоствердження; захисне іронічно-поблажливе ставлення до оточуючих;
- стриманість в емоційних мовних проявах;
- легкість виникнення побоювань, страхів і недовіри; настороженість і напруженість; боязливність і тривожність, особливо, пов'язані із дорослими;
- лабільна емоційна сфера, забарвлена в негативні кольори; рефлексивність;
- агресивність, в тому числі, вербальна; в більшості — захисна (огризаються, задираються, грублять у відповідь на осуд); тенденція агресивно, тривожно, з побоюваннями і підозрою захищатися від оточуючих, в першу чергу, проти дорослих, насмішок; боязнь осуду;
- захисні реакції внаслідок відчуття вразливості; інфантильні прояви і схильність до фантазування захисного порядку;
- творчість;
- нормальний рівень життєвої енергії при мінімумі високої;
- гіперкомпенсаційне відношення до сексуальних питань;
- вміння враховувати сигнал небезпеки.

Для прийомних дітей виявилися характерними:

- орієнтація в майбутнє; висока енергія, схильність до активної діяльності;
- підвищений емоційний фон, оптимізм; але, інколи — пригніченість, нерішучість;
- самооцінка, яка ще не устоялася і розрізняється в різних ситуаціях, при загальній схильності до заниженої; невпевненість в собі;
- дуже велика орієнтація на оточуючих: наявність перехідного процесу адаптації та в його рамках прагнення подобатися і бути прийнятим оточуючими; але — не зацікавленість у своєму становищі в соціумі, у визнан-

ні, та відсутність тенденції до самоствердження; прагнення, щоб оточуючі звернули увагу лише на їх гуманізм в освоєнні навколишнього світу і на бажання брати участь в загальних справах; висока конформність та прагнення відповідати соціальним очікуванням; надзвичайна відкритість оточуючим, пошуки спілкування, глибокого контакту і думка, що вони можуть собі це дозволити;

- легкість виникнення побоювань, страхів і недовіри, боязливність, однак — невисокий рівень тривожності і тенденції захищатися;

- всебічне прагнення догодити новим батькам і тим самим, затриматися в сім'ї, а не повернутися до притулку; орієнтація на гуманне освоєння навколишнього світу і допитливість;

- багато заблокованих або стриманих тенденцій у мовних та емоційних проявах; контроль за своїми міркуваннями, висновками, рішеннями; витіснені в несвідоме сексуальні питання; заблокована агресивність, в наявності — лише агресивно-захисні тенденції; прихований потенціал творчості;

- інфантильність і емоційна незрілість; шаблонність і «правильність»; конформність і стандартність проявів;

- раціональна демонстративність, спрямована на демонстрацію власного розуму, ерудиції і схильність до фантазування (часто захисного порядку).

Для дітей з сімей виявилися характерними:

- орієнтація у теперішнє; нормальна енергія при мінімумі низької;

- адекватна самооцінка; незалежність від думок оточуючих; позитивне, впевнене, бадьоре ставлення до себе;

- егоцентризм; істероїдно-демонстративні манери поведінки, зацікавленість в захопленні оточуючих їх зовнішньою красою і манерою одягатися і надання цьому великого значення; балакучість;

- конформність суджень і установок у прийнятті рішень, їх стандартність, банальність;

- допитливість, бажання брати участь у справах оточуючих;

- ставлення до сексуальних питань відповідно віковим особливостям.

Таким чином, на основі проведеного дослідження, ми можемо зробити наступні **висновки**. Проективна малюнка методика «Неіснуюча тварина», будучи методом, адекватним віковим особливостям досліджуваних, виявилася досить чутлива до явищ, які нас цікавлять. Зокрема, виявилось, що особливості малювання помітно відрізняються у трьох досліджених групах. Як говорила В. С. Мухіна [10], «малюнок для дитини є не мистецтвом, а промовою, що показує думки, почуття і особливості ситуативного стану їх авторів». Отже, з цієї точки зору, особистісна диспозиція дитини визначається особливостями навколишнього середовища, в першу чергу її сімейною ситуацією.

У контрольній групі відображаються закономірності, характерні для даної вікової групи. Психологічний портрет сиріт відрізняється від середньогрупового, будучи менш «правильним», або менш «нормативним». Хоча, з нашої точки зору він залишається досить збалансованим, і життєздатним. Ми поділяємо точку зору Лушина П. В. [9], яка полягає в тому, що

«неадекватність поведінки буває всього лише відображенням неадекватної зовнішньої ситуації». Позбавлені батьківського піклування, теплоти та уваги діти, які дорослішають, виробляють у себе компенсаторні особливості, що дозволяють їм просуватися вперед у своєму розвитку. Особливості емоційної сфери прийомних дітей, з нашої точки зору, є перехідною формою, в якій ще мають місце наслідки їх недавнього сирітства, але, вже вимальовуються особливості, адекватні їх новим сімейним умовам. Так, в цьому періоді адаптації, для них характерні конформність, не проявленість глибинних індивідуальних особливостей, але, помітний особистісний, зокрема, творчий потенціал.

Таким чином, сімейна ситуація значно визначає психологічні особливості дитини, формуючи той психологічний портрет, який найбільш адекватний зовнішнім умовам її проживання. При цьому, найбільш гармонійний і благополучний профіль формується, звичайно ж, в умовах повної сім'ї.

Список літератури

1. Белобрыкина С. А. Влияние социального окружения на развитие самооценки старших дошкольников / С. А. Белобрыкина // Вопросы психологии. — 2001. — № 4. — С. 31–38.
2. Брудный А. А. О психологии изобразительной деятельности ребенка / А. А. Брудный // Вопросы психологии. — 1988. — № 3. — С. 163–165.
3. Бурлачук Л. Ф. Психодиагностика : учебник для вузов / Л. Ф. Бурлачук. — СПб. : Питер, 2005. — 351 с.
4. Буянов М. И. Ребенку нужна родительская любовь / М. И. Буянов. — М. : Изд. РОМ — Л, 1994. — 80 с.
5. Дубровина И. В., Лисина М. И. Возрастные особенности психического развития детей / И. В. Дубровина, М. И. Лисина. — М. : АПН СССР, 1982. — 164 с.
6. Игнатьев Е. И. Психология изобразительной деятельности детей / Е. И. Игнатьев. — М. : Учпедгиз, 1971. — 223 с.
7. Колодич Е. Н. Коррекция эмоциональных нарушений у детей и подростков / Е. Н. Колодич. — Мн. : ООО «ФУ Аинформ», 2002. — 128 с.
8. Лишенные родительского попечительства : хрестоматия / ред.-сост. В. С. Мухина. — М. : Просвещение, 1991. — 223 с.
9. Лушин П. В. Личностные изменения как процесс: теория и практика / П. В. Лушин. — Одесса : Аспект, 2005. — 334 с.
10. Мухина В. С. Изобразительная деятельность ребенка как форма усвоения социального опыта / В. С. Мухина. — М. : Педагогика, 1981. — 240 с.

Н. В. Цумарева

преподаватель кафедры практической психологии
Кировоградского института регионального управления и экономики

**ОСОБЕННОСТИ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ СФЕРЫ ПРИЕМНЫХ
ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА,
ВЫЯВЛЕННЫЕ С ПОМОЩЬЮ ПРОЕКТИВНОЙ МЕТОДИКИ
«НЕСУЩЕСТВУЮЩЕЕ ЖИВОТНОЕ»**

Резюме

Большинство исследователей разделяют точку зрения о том, что именно семья играет ключевую роль в становлении личности. Соответственно, если ребенок живет вне семьи в интернатном учреждении, или его взяли на воспитание приемные родители, это не может не повлиять на особенности его личности в целом и эмоциональную сферу в частности. В данной статье анализируются различия психологического профиля трех групп детей младшего школьного возраста — сирот, приемных и детей из обычных семей. Поскольку в данном возрасте еще не сформирована полностью рефлексия и, соответственно, вербальные методики имеют ряд ограничений, мы использовали проективную рисуночную методику «Несуществующее животное».

Ключевые слова: сироты, приемные дети, личностные особенности, возрастное развитие, эмоциональное состояние.

N. V. Tsumaryeva

Lecturer, Department of Applied Psychology
Kirovograd Institute of Regional Management and Economics

**FEATURES OF THE EMOTIONAL SPHERE ADOPTED CHILDREN
OF PRIMARY SCHOOL AGE, FOUND USING PROJECTIVE METHOD
«NONEXISTENT ANIMAL»**

Summary

Most researchers share the view that it is the family plays a key role in the development of personality. Accordingly, if the child lives outside the family in an institution or a committed foster parents, it can not affect the characteristics of the whole person and the emotional sphere in particular. This article examines the differences between the psychological profile of three groups of primary school children — orphans, foster children and children from ordinary families. Since in this age have not yet fully formed and reflection, respectively, verbal methods have limitations, we used a projective technique malyunkovu «animal does not exist».

Key words: orphans, adopted children, personal characteristics, age development, emotional state.